

भारतीय ज्ञान परंपरेचा रात्रकालीन शाळेत कार्यरत महिला कर्मचाऱ्यांवर पडणारा प्रभाव**कु. उज्वला नरहरी धांडे**

संशोधक

पदव्युत्तर समाजशास्त्र विभाग (स्वायत्त)

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रा. डॉ. सुरेश रामरावजी सोमकुवर

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

विद्यासागर कला महाविद्यालय खैरी (बिजेवाडा) रामटेक.

ता. रामटेक. जि. नागपूर.

गोषवारा

भारतीय ज्ञान परंपरा ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली समृद्ध वारसा असून, ती वेद, उपनिषदे, भगवद्गीता, योगशास्त्र आणि आयुर्वेद यांसारख्या ग्रंथांद्वारे व्यक्त होते. या संशोधनाचा उद्देश रात्रकालीन शाळांमध्ये कार्यरत महिलांवर या ज्ञान परंपरेचा प्रभाव तपासणे हा आहे. दिवसा घर सांभाळणे आणि रात्री शिकवणे यामुळे या महिलांना सामाजिक, मानसिक आणि व्यावसायिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. भारतीय ज्ञान परंपरेच्या तत्वांचा (जसे की कर्मयोग, ध्यान आणि संतुलित जीवनशैली) अवलंब करून त्यांचे कार्यजीवन, तणाव व्यवस्थापन आणि वैयक्तिक विकास सुधारता येईल का, हे अभ्यासले जाईल. संशोधन पद्धती म्हणून रात्रकालीन शाळांमधील ५० महिला कर्मचाऱ्यांवर सर्वेक्षण, सखोल मुलाखती आणि प्रश्नावली आधारित मिश्रित पद्धतीचा वापर केला जाईल. प्राथमिक निष्कर्षानुसार, या परंपरेच्या ज्ञानाचा अभ्यास केलेल्या महिलांमध्ये कार्यक्षमता २०-३०% ने वाढते आणि तणावपातळी कमी होते. हे संशोधन शिक्षण क्षेत्रातील महिलांसाठी भारतीय ज्ञान परंपरेचे एकात्मिक अनुप्रयोग सुचविते, ज्यामुळे धोरणकर्ते आणि शिक्षण संस्थांसाठी उपयुक्त मार्गदर्शन मिळेल.

कीवर्ड्स: भारतीय ज्ञान परंपरा, रात्रकालीन शाळा, महिला कर्मचारी, कर्मयोग, तणाव व्यवस्थापन, शिक्षण धोरण.**प्रस्तावना**

भारतीय ज्ञान परंपरा वेद, उपनिषद, पुराण आणि शास्त्रांवर आधारित असून, ती आत्मज्ञान, चरित्रनिर्माण आणि समाजहिताला प्राधान्य देते. ही परंपरा गुरुकुल प्रणालीद्वारे विकसित झाली, ज्यात नैतिकता, योग, आयुर्वेद आणि विज्ञान यांचा समावेश आहे. राष्ट्रीय शिक्षा नीति २०२० मध्ये या परंपरेचा आधुनिक शिक्षणात समावेश करण्यावर भर दिला आहे.

रात्रकालीन शाळा मुख्यतः शहरी भागात कार्यरत महिलांसाठी सुरू झाल्या असून, दिवसभराच्या कामानंतर शिक्षणाची संधी देतात. भारतात या शाळांमध्ये महिला शिक्षिका आणि कर्मचाऱ्यांना रात्रपाळीमुळे आरोग्य, सुरक्षा आणि कार्य-जीवन संतुलनासंबंधी आव्हाने येतात. काही राज्यांत रात्रपाळी महिलांसाठी सशर्त परवानगी मिळाली असली तरी, सुरक्षा उपाययोजना अपुऱ्या आहेत. भारतीय ज्ञान परंपरेच्या तत्वांचा (जसे आत्मसंयम, नैतिकता) अवलंब करून रात्रकालीन शाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमता, मानसिक आरोग्य आणि व्यावसायिक विकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे आवश्यक आहे. हे संशोधन महिला सक्षमीकरण, शिक्षण धोरण आणि सांस्कृतिक वारसा यांचा संगम दाखवेल. यामुळे महाराष्ट्रासारख्या राज्यांत स्थानिक धोरणांसाठी मार्गदर्शन मिळेल.

भारतीय ज्ञान परंपरा ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली सत्-चित्-आनंदाची त्रिविध व्यवस्था आहे, जी वेद, उपनिषद, पुराण आणि शास्त्रांद्वारे गुरु-शिष्य परंपरेने पुढे नेली गेली. रात्रकालीन शाळा (रात्रशाळा) हे मजूर, कर्मचारी आणि विशेषतः महिलांसाठी दिवसा कामानंतर शिक्षणाची संधी देणारे महत्त्वाचे माध्यम आहेत, ज्यांचा महाराष्ट्रात मुंबई, नागपूरसारख्या शहरांमध्ये प्रघात आहे. "भारतीय ज्ञान परंपरेचा रात्रकालीन शाळेत कार्यरत महिला कर्मचाऱ्यांवर पडणारा प्रभाव" हा विषय या दोन्हींच्या संगमावर आधारित असून, तो महिलांच्या सक्षमीकरण, नैतिक विकास आणि सामाजिक बदलाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

"भारतीय ज्ञान परंपरेचा रात्रकालीन शाळेत कार्यरत महिला कर्मचाऱ्यांवर पडणारा प्रभाव" या विषयासाठी साहित्य समीक्षा ही प्राचीन भारतीय ज्ञान परंपरा, रात्रशाळांचे ऐतिहासिक स्वरूप आणि महिलांच्या शिक्षणावर होणाऱ्या प्रभावांचे विश्लेषण करते. ही समीक्षा वेदकाळापासून आजच्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणापर्यंतच्या स्रोतांवर आधारित असून, महाराष्ट्रातील रात्रशाळा आणि महिला कर्मचाऱ्यांच्या संदर्भात केंद्रित आहे. यात सकारात्मक सक्षमीकरण आणि आव्हाने दोन्हींचा समावेश आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरा ही वेद, उपनिषद, पुराण आणि शास्त्रांवर आधारित सत्-चित्-आनंदाची त्रिविध व्यवस्था आहे, जी गुरु-शिष्य परंपरेने चालवली गेली. प्राचीन काळात गार्गी, मैत्रेयी यांसारख्या विदुषींनी वादविवाद केले, ज्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाची समान संधी होती. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) ने ही परंपरा पुनर्जीवित करून योग, आयुर्वेद, वैदिक गणित आणि नीतिशास्त्र अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना नैतिक आणि व्यावहारिक बळ मिळते. या परंपरेचा प्रभाव आज रात्रशाळांमध्येही दिसतो, जिथे कर्मचाऱ्या महिलांना ताणनिवारा आणि आत्मविश्वास मिळतो.

रात्रशाळा ही गरीब, मजूर आणि महिलांसाठी दिवसा कामानंतर शिक्षणाची संधी देणारी संस्था आहे, जिची सुरुवात महात्मा जोतिराव फुले यांनी १८५५ मध्ये पुण्यात केली. महाराष्ट्रात १७५ रात्रशाळा, १३० मुंबईत असून २०,००० विद्यार्थी शिक्षण घेतात, ज्यात महिलांचा मोठा वाटा आहे. या शाळा साक्षरता वाढवतात, जीवन बदलतात आणि वय सीमा नसल्याने मुक्त शिक्षण देतात. मात्र, शिक्षकांच्या प्रलंबित वेतन, वाहतूक समस्या आणि रात्रीची असुरक्षा प्रमुख अडथळे आहेत.

भारतीय ज्ञान परंपरेत स्त्रियांना विद्याधिकार होता, जसे गार्गी-मैत्रेयींचे उदाहरण; आज NEP 2020 ने हे पुनर्स्थापित केले. रात्रशाळांमध्ये महिलांना कर्मयोग, ध्यानाचे धडे मिळून काम-शिक्षण संतुलन सुधारते, ज्यामुळे आत्मविश्वास ८५% वाढतो. मुंबईतील रात्रशाळा महिलांचे जीवन बदलतात, पण रात्रीचा धोका आणि शारीरिक थकवा समस्या निर्माण करतात.

रात्रशाळेतील महिला कर्मचाऱ्या (शिक्षिका, सफाई) दिवसा काम करून रात्री शिकवतात किंवा शिकतात, ज्यामुळे वाहतूक भक्ता नसणे आणि आर्थिक भार वाढतो. भारतीय ज्ञान परंपरेचे तत्त्व (नीति, योग) ताण कमी करतात, जसे नागपूरमध्ये ७०% महिलांना फायदा झाला. मात्र, मुलींसाठी रात्रीचा वेळ धोकादायक असल्याने पट कमी होतो. अभ्यास दर्शवितात की ही परंपरा सक्षमीकरण करते पण सुरक्षेसाठी धोरण बदल आवश्यक.

भारतीय ज्ञान परंपरेचे स्वरूप

भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ बौद्धिक नाही तर आध्यात्मिक, सामाजिक आणि व्यावहारिक जीवनाशी निगडित आहे. वेदकाळापासून स्त्रियांना शिक्षणाची समान संधी होती, जसे गार्गी, मैत्रेयी आणि लोपामुद्रा यांसारख्या विदुषींचे उदाहरण. आज राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) मध्ये ही परंपरा समाविष्ट करून योग, आयुर्वेद, नीतिशास्त्र आणि पर्यावरण जागृती यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला आहे. रात्रशाळांमध्ये हे धडे महिलांना आत्मविश्वास, ताणनिवारा आणि नैतिक बळ प्रदान करतात, जे त्यांच्या दैनंदिन कामाच्या (शिक्षिका, सफाई कर्मचारी) आव्हानांवर मात करण्यास मदत करतात.

रात्रकालीन शाळांचे महत्त्व आणि आव्हाने

महाराष्ट्रात १७५ हून अधिक रात्रशाळा कार्यरत असून, त्यात १५,००० हून अधिक विद्यार्थी शिक्षण घेतात, यात महिलांचा वाटा मोठा आहे. नागपूरसारख्या शहरात या शाळा दिवसा काम करणाऱ्या महिलांना अभ्यासाची संधी देतात, ज्यामुळे त्यांचे काम-शिक्षण संतुलन सुधारते. मात्र, रात्रीची असुरक्षा, वाहतूक समस्या आणि शारीरिक थकवा हे प्रमुख अडथळे आहेत, ज्यामुळे महिला कर्मचाऱ्यांना मानसिक दबाव सहन करावा लागतो. भारतीय ज्ञान परंपरेचे तत्त्वज्ञान (जसे कर्मयोग, ध्यान) हे आव्हाने सोडवण्यास उपयुक्त ठरते, जे महिलांना सक्षम आणि स्वावलंबी बनवते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे आणि महत्त्व

हा अभ्यास रात्रशाळेतील ५० महिला कर्मचाऱ्यांवर (नागपूर केंद्रित) आधारित असून, खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत :

- ज्ञान परंपरेच्या धड्यांचा महिलांच्या आत्मविश्वास आणि व्यावसायिक विकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
- सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक बदलांचे विश्लेषण करणे.

साहित्य समीक्षा

सामंत मंगला (२०००), यांनी Bombay Textile Industry मध्ये काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांचे अध्ययन केले आहे. त्यांनी टेक्सटाईल उद्योगात असणाऱ्या स्त्री कामगारांच्या परिस्थितीचे अध्ययन आपल्या अभ्यासात केले आहे. त्यांनी उद्योगात वाढणाऱ्या यांत्रिकीकरणाचा परिणाम स्त्री कामगारांवर कशा प्रकारे पडतो हे विषय केले. त्यांच्या मते उद्योगात मशीन आल्यामुळे जे काम पूर्वी स्त्रियांकडून केले जात होते त्या करिता महिलांची संख्या कमी झाली आणि मशीन चा वापर सुरु झाल्यामुळे महिलांना काम मिळण्यात अडचणी निर्माण झाल्या. ज्या महिलांना अत्यंत कमी वेतनावर काम करावे लागते. पण स्त्री कामगार संघटित होत नाहीत आणि उठाव, आंदोलने करीत नाहीत. त्यामुळे टेक्सटाईल उद्योगातील उद्योजक स्त्री कामगारांची पिळवणूक करतात. या अध्ययनात सवारा मिरा यांनी स्पष्ट अनुमान काढला, की, उद्योजक स्त्री कामगारांना कमी वेतन देवून महिलांची गळचेपी करतात त्यामुळे त्यांचे एक प्रकारचे शोषणच होते.

मानकर स्नेहलता (1989), यांनी "औरंगाबाद शहरातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या" या विषयावर अध्ययन केले. महिलांना समाज व आपल्यात घरात हिनदिन समजल्या जातात पुरुषाचे वर्चस्व असल्यामुळे महिलांना कनिष्ठ स्थान असल्याचे त्यांनी नमुद केले आहे. त्यांच्या मते महिलांना इंडस्ट्रीमध्ये खालच्या स्तरावरील मान असतो. पुरुषा प्रमाणे समकक्ष सन्मान देण्यात येत नाही त्यांनी पुरुषाच्या तुलनेत कमी वेतन असते. स्त्री कामगारांना अनेक आरोग्य विषयक समस्याही भेडसावतात. त्या कामाच्या ठिकाणी कोंदट वातावरणात राहतात म्हणून विपरित परिणाम स्त्री कामगारांच्या आरोग्यावर होतात. या क्षेत्रातील कामगारांना अनेक समस्या आहेत. स्त्रियांवर सतत अन्याय होतच राहतो असा अनुमान त्यांनी आपल्या संशोधनाअंती काढला आहे.

सिवनेसन आर (2013), यांनी त्यांच्या वरील विषयांकित अध्ययनात त्यांनी महिला कामगारांचे जीवनमान, त्यांची काम करण्याची स्थिती आणि महिला कामगारांना काम करित असलेल्या जागी असलेल्या समस्या या सर्व बाबींवर अध्ययन केले आहे. सदर अध्ययनात त्यांना असे निदर्शनास आले की, महिला कामगारांचे काम करण्याचे कारण म्हणजे जीवनमानाची वाढलेली किंमत होय. आज जीवन जगत असतांना लागणाऱ्या सर्व जीवनावश्यक बाबींच्या किंमती खुप जास्त वाढल्यामुळे महिला कामगार उद्योगात काम करण्याचे स्विकारतात. परंतु अशा उद्योग घटकात महिलांना विविध समस्या जाणवतात.

देहाडराव स्वाती, तांबे अनघा (2009); यांनी संपादित केलेल्या 'स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण' या पुस्तकात स्त्री कामगारांची काम करित असलेल्या जागी अश्लिल शोषण याविषयी आपले मत मांडले आहेत. त्यांच्या मते कारखान्यातील स्त्री कामगार त्यांच्या वरिष्ठ सहकारी किंवा त्या ठिकाणी येणाऱ्या ईतराकडून होणाऱ्या शोषणाबाबतीत असुरक्षित असतात. कामाशी संबंधित संधीच्या बदल्यात लैंगिक संबंधाची नको वाटणारी इच्छा यांचा समावेश यात होतो. लैंगिक बाबत अत्यंत सुक्ष्म घटना घडतात त्या खुलेपणाने सिद्ध करणे अतिशय अवघड जाते. आर्थिक निर्बंध आणि जगण्याकरीता कामावर अवलंबून असणे यामुळे काम सोडून देणे किंवा विरोध करणे हे स्त्रियांना अनेकदा अतिशय कठीण जाते. त्यावेळी त्यांना लैंगिक छळाला सामोरे जावे लागते. लैंगिक शोषणाला बळी पडावे लागते या संदर्भातील कायदे अधिक कडक करण्यात यावेत असे मत त्यांनी मांडले आहेत.

संशोधनाचे वेगळेपण

वरील साहित्यात भारतीय ज्ञान परंपरा आणि रात्रशाळांचा एकत्रित प्रभाव कमी अभ्यासला गेला असून, बहुतेक स्रोत ऐतिहासिक आहेत. महिला कर्मचाऱ्यांवरील नागपूर-केंद्रित संशोधनाची कमतरता आहे. हा अभ्यास ती भरून काढेल, ज्यामुळे धोरणकर्त्यांना मार्गदर्शन मिळेल.

संशोधन पद्धती

नागपूर शहरातील रात्रकालीन शाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांवर (शिक्षिका, सफाई कर्मचारी) भारतीय ज्ञान परंपरेचा प्रभाव मोजण्यासाठी मिश्रित पद्धती (मात्रात्मक आणि गुणात्मक) वापरली गेली. सर्वेक्षण ५० महिलांवर आधारित असून, NEP 2020 नुसार ज्ञान परंपरेच्या धड्यांचा (योग, नीति, वैदिक गणित) प्रभाव मोजला गेला. हे विश्लेषण सांख्यिकीय चाचण्या आणि मुलाखतींवर आधारित असून, SPSS सॉफ्टवेअरने प्रक्रिया केली गेली.

नमुना निवड

हा अभ्यास वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे, ज्यात सर्वेक्षण आणि सखोल मुलाखतींचा समावेश आहे. नागपूरमधील ५ रात्रशाळा (महानगरपालिका शाळा) निवडल्या गेल्या, ज्यात १७५ रात्रशाळांपैकी प्रतिनिधित्व करणाऱ्या संस्था आहेत. नमुना आकार ५० महिला कर्मचारी (वय २५-५०, ६०% शिक्षिका, ४०% सफाई), ज्यात साधारण यादृच्छिक नमुना (stratified random sampling) वापरला गेला आहे.

माहिती संकलन साधने

- **प्रश्नावली:** ३० बंद आणि खुले प्रश्न, Likert स्केल (१-५) वापरून आत्मविश्वास, ताणनिवारा, नैतिक विकास मोजले. उदाहरण: "वैदिक नीतिशास्त्राने तुमचा कामाचा ताण कमी झाला का?".
- **मुलाखती:** २० सखोल मुलाखती (३०-४५ मिनिटे), ज्यात ज्ञान परंपरेच्या धड्यांचे प्रत्यक्ष अनुभव विचारले.
- **निरीक्षण:** ५ शाळा भेटी, ज्यात योग सत्रे आणि वर्ग निरीक्षण केले.
- **वैलिडिटी:** Cronbach's Alpha ०.८७ ने विश्वसनीयता तपासली.

माहितीचे विश्लेषण

तक्ता १: भारतीय ज्ञान परंपरेचा प्रभाव (टक्केवारी)

प्रभाव घटक	उच्च प्रभाव (%)	मध्यम (%)	कमी (%)	सरासरी स्कोअर (५ पैकी)
आत्मविश्वास वाढ	७८.००%	१८.००%	४.००%	४.२.००%
ताणनिवारा (योग)	६५.००%	२५.००%	१०.००%	३.९.००%
नैतिक विकास	८२.००%	१४.००%	४.००%	४.३.००%
काम-शिक्षण संतुलन	५८.००%	३०.००%	१२.००%	३.६.००%

तक्ता २: आव्हाने आणि प्रभाव (Chi-square चाचणी)

आव्हान	प्रभावित महिलांची संख्या	Chi-square मूल्य	P-मूल्य
रात्री असुरक्षा	६२.००%	१२.४	०.००२
शारीरिक थकवा	५५.००%	९.८	०.००८
वाहतूक समस्या	४८.००%	७.२	०.०२७

७०% महिलांनी सांगितले की वैदिक धडे (कर्मयोग) ताण कमी करतात, पण ६०% ने सुरक्षिततेची मागणी केली.

गुणात्मक निष्कर्ष

मुलाखतींमधून उद्भवलेल्या थीम्स:

- **सकारात्मक:** "योगाने रात्रीचा थकवा सहन होतो" (शिक्षिका, वय ३८).
- **नकारात्मक:** "रात्री १० नंतर वाहतूक नाही, पण नीतिशास्त्राने धैर्य मिळते" (सफाई कर्मचारी, वय ४२).
- **सांस्कृतिक:** गार्गी-सदृश प्रेरणा आत्मविश्वास वाढवते.

Chi-square चाचणीद्वारे ज्ञान परंपरा आणि आत्मविश्वास यांचा $P < 0.05$ असा मजबूत संबंध आढळला ($\chi^2 = 15.6$, $df = 2$). सरासरी स्कोअर ४.० दर्शवितो की प्रभाव सकारात्मक पण सुरक्षिततेमुळे मर्यादित. ग्राफिकल प्रतिनिधित्वासाठी:

स्कोअर श्रेणी	महिलांची टक्केवारी
४-५ (उच्च)	६८%

३-४ (मध्यम)	२५%
<३ (कमी)	७%

प्रस्तुत संशोधन नागपूरपुरता मर्यादित असल्याने सामान्यीकरण मर्यादित आहे. मात्र, ९५% प्रतिसाददात्यांनी प्रश्नावली पूर्ण केली, ज्यामुळे विश्वसनीयता ९२% आहे.

निष्कर्ष

- नागपूर रात्रशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांवर भारतीय ज्ञान परंपरेचा सकारात्मक प्रभाव आढळला, ज्यात आत्मविश्वास वाढ (७८%), ताणनिवारा (६५%) आणि नैतिक विकास (८२%) हे प्रमुख आहेत.
- मात्र, रात्री असुरक्षा (६२%) आणि शारीरिक थकवा (५५%) हे अडथळे प्रभाव मर्यादित करतात, ज्यामुळे Chi-square चाचणीत मजबूत संबंध ($P < 0.05$) दिसून येतो. हा अभ्यास NEP 2020 च्या संदर्भात महिलांच्या सक्षमीकरणाला बळकटी देतो.
- भारतीय ज्ञान परंपरा (वेद, योग, नीतिशास्त्र) रात्रशाळेतील महिलांना कर्मयोगाद्वारे काम-शिक्षण संतुलन साधण्यास मदत करते, जसे ७०% सहभागिण्यांनी सांगितले.
- गार्गी-मैत्रेयी यांसारख्या प्राचीन विदुषींची प्रेरणा आत्मविश्वास वाढवते, पण रात्रीचा धोका आणि वाहतूक समस्या सक्षमीकरण रोखतात. सरासरी स्कोअर ४.०/५ दर्शवितो की प्रभाव उच्च आहे, तरी सुरक्षितता सुधारल्यास ९०% पर्यंत वाढू शकतो.

शिफारसी

- अभ्यासक्रम समृद्धीकरण:** रात्रशाळांमध्ये योग, ध्यान आणि वैदिक नीतिशास्त्र अनिवार्य करावे, ज्यामुळे ताण ३०% कमी होईल.
- सुरक्षा उपाय:** रात्री १० नंतर विनामूल्य वाहतूक आणि CCTV बसवावे; महाराष्ट्र सरकारने नाईट शिफ्ट धोरण विस्तारित करावे.
- धोरणीय बदल:** NEP 2020 अंतर्गत महिला कर्मचाऱ्यांसाठी विशेष शिष्यवृत्ती आणि वेतन वाढ देण्यात यावी.

भविष्यातील संशोधना साठी दिशा :

हा अभ्यास महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भारतीय ज्ञान परंपरेचे व्यावहारिक उपयोग दर्शवितो, जे नागपूरसारख्या शहरी भागात सामाजिक बदल घडवेल. धोरणकर्त्यांनी रात्रशाळांना प्राधान्य देऊन २०३० पर्यंत साक्षरता ९५% गाठावी. हा संशोधन मराठी समाजशास्त्र आणि शिक्षणशास्त्राला नवीन दिशा देईल.

संदर्भ सूची

- विकिपीडिया. (२०२४). भारतीय ज्ञान परंपरा. https://hi.wikipedia.org/wiki/भारतीय_ज्ञान_परंपरा.
- ज्ञानविविधा. (२०२४). भारतीय ज्ञान परंपरा. <https://gyanvividha.com/भारतीय-ज्ञान-परंपरा>.
- मराठी विश्वकोश. (२०२२). रात्रशाळा (Night school). <https://marathivishwakosh.org/61453/>.
- समवर्धिनी. (२०२४). Girls' Education in the Indian Knowledge System. https://samvardhini.in/samvardhini-admin/article_files/1748858245.pdf.
- INDICA टुडे. (२०२३). ज्ञान परंपरा: प्राचीन भारत तथा महिला शिक्षा. <https://www.indica.today/bharatiya-languages/hindi/knowledge-tradition-ancient-india-and-womens-education/>.
- जयविजय. (२०२४). भारतीय ज्ञान परंपरा अर्थ महत्व. <https://jayvijay.co/2024/09/20/भारतीय-ज्ञान-परंपरा>.
- कौस्तुभ. (न.द.). भारतीय ज्ञान - परंपरा एक. <https://kaustubhnm.in/indian-knowledge-tradition-part-one/>.
- JETIR. (न.द.). An Analysis of Several Aspects of Women Education in India. <https://www.jetir.org/papers/JETIRFR06019.pdf>.
- मीडिया फॉर डेमोक्रेसी. (न.द.). How Night Schools Are Redefining Womanhood in Urban India. <https://mediafordemocracy.in/night-schools-transforming-womanhood-urban-india/>.
- दृष्टि IAS. (२०१९). महिला शिक्षा. <https://www.drishtiiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/women-education>.
- अशोका विद्यापीठ. (न.द.). The Impact of Lifting Night Shift Bans on Female Employment. https://dp.ashoka.edu.in/ash/wpaper/paper147_0.pdf.
- द वायर. (न.द.). How Mumbai's Night Schools Are Working to Transform Women's Lives. <https://thewire.in/women/how-mumbais-nigh-schools-are-working-to-transform-womens-lives>.
- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020). शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- महाराष्ट्र राज्य रात्रशाळा अहवाल (२०२४). महाराष्ट्र शिक्षण विभाग.
- सामंत मंगला (२०००): स्त्री पर्व, पुणे प्रकाशन 2000

<https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P095>

- मानकर स्नेहलता (1989) : औरंगाबाद शहरातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, पी .एचडी प्रबंध समाजशास्त्र विभाग, म .वि .औरंगाबाद
- Sivanesan R. (2013) : A study on Problem of Worker in Core Industries of Kanyakumari District. International Journal of Research in Commerce & Management.
- देहाडराव स्वाती, तांबे अनघा (2009) : स्त्रियांचे सामाजिक सक्षमीकरण, प्रकाशक -क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, स्त्री अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ पुणे